

CARMEN-GABRIELA PAMFIL, *Timotei Cipariu – lingvist și filolog*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, 328 p.

Monografia *Timotei Cipariu – lingvist și filolog* a apărut abia după publicarea celor două masive volume cuprinzând cele mai importante lucrări ale lui Cipariu¹, deși într-o primă formă a constituit teza de doctorat a autoarei, susținută în 1983. Nu vom afla în ea informații despre viața și activitatea lui Timotei Cipariu, în oarecare măsură acestea se găsesc în *Introducerea* prof. Gavril Istrate, *Timotei Cipariu în conștiința urmașilor*, din fruntea volumului întâi, în care acesta evidențiază valoarea scrierilor lui Cipariu, „singurul învățat ardelean din întreg secolul al XIX-lea, care poate fi comparat cu B. P. Hasdeu”, și pledează pentru editarea lor integrală. Înainte de publicarea propriei monografii, mai importantă i s-a părut și autoarei „reeditarea operei lingvistice a marelui savant ardelean, prin care să fie facilitat accesul noilor generații la conținutul ideatic al acesteia”. În această perspectivă a gândit și „reconstituirea”, cât mai fidel posibil, a limbii lui Cipariu, „camuflată de ortografia etimologică, al cărei corifeu și îndârjit susținător a fost însuși autorul textelor editate, ortografie care a marcat, în fond, destinul operei sale lingvistice”. Convinsă de importanța ideilor lui Cipariu în domeniile numite de ea „de excelență – lingvistica și filologia”, autoarea s-a dedicat evidențierii lor, cu un devotament rar întâlnit, cu competență și rigurozitate filologică deprinsă de la profesorii săi Gavril Istrate și G. Ivănescu. A rezultat o lucrare de pionerat, menită a-l scoate din nedreaptă uitare pe Timotei Cipariu și a-l așeza, definitiv, între marii lingviști ai secolului al XIX-lea. Nu e vorba numai de o revalorificare, ci, mai mult, de o reevaluare a doctrinei sale, a gândirii sale lingvistice, pornind de la cunoașterea aprofundată a lucrărilor tipărite sau manuscrise. A descoperit, astfel, idei valoroase și originale, surprinzător de moderne pentru secolul al XIX-lea și a subliniat, de câte ori a fost cazul, prioritatea lui în formularea unor legi fonetice românești sau în stabilirea unor etimologii, atrăgând în demonstrații și fapte din celelalte limbi romanice.

Volumul e structurat în cinci capitole și numeroase subcapitole, parte din ele constituind și subiectul unor articole apărute anterior în publicații de specialitate – *Teoria limbii, Istoria limbii române, Gramatica limbii române, Limba română literară, Filologia* –, toate având legătură cu preocupările majore ale lui Cipariu, în care a adus contribuții remarcabile.

Fără să fi fost un teoretician al limbajului, Cipariu era la curent, contrar afirmațiilor lui B. P. Hasdeu, Ov. Densusianu sau L. Șăineanu, cu problemele principale și cu progresele științei limbii din vremea sa. Modul în care definește limba și dualitatea limbă–vorbire: „limba e una, forma e diversă”, sesizând caracterul permanent al limbii față de caracterul individual și momentan al vorbirii, distincția între formă (fonetică, morfologie) și materie (vocabular), ambele alcătuind structura limbii, îl apropie de unele dintre curentele moderne din lingvistică. Ideile lui W. von Humboldt și A. Schleicher l-au influențat când definea limba ca un organism natural, dar concepția sa despre limbă era mai mult raționalistă și logicistă, mai ales în sintaxă. Istorismul epocii se recunoaște puternic în toată opera sa; concepea limba ca o categorie istorică, a aplicat metoda comparativ-istorică pentru a reconstrui stadiile vechi ale românei sau etimoanele latine ale unor cuvinte românești, „fără studiul limbei pe teme istoric și comparativ e cu neputință a face limba mai bună decât este”, a manifestat mult interes pentru limbile vechi și a citit lucrările marilor indo-europeniști ai vremii. L-a preocupat

¹ *Opere*, I. Ediție îngrijită de Carmen-Gabriela Pamfil. *Introducere* de Gavril Istrate, București, Editura Academiei R.S.România, 1987, 476 p, cuprinzând *Principie de limbă și de scriptură, Elemente de limba română după dialecte și monumente vechi, Crestomație sau Analecte literare*; II. Ediție îngrijită de Carmen-Gabriela Pamfil. *Introducere* de Mioara Avram, București, Editura Academiei Române, 1992, 534 p., cuprinzând *Compendiu de gramateca limbei române, Gramateca limbei române*. Partea I. *Analitică, Gramatica limbei române*; Partea a II-a. *Sintetică, Despre limba română. Suplement la Sintactică*.

problema amestecului „vorbirilor și neamurilor”, distincția dintre originea poporului și originea limbii. Considera eufonia, analogia și accentul principalele cauze ale schimbărilor lingvistice, iar problema formării limbii literare moderne, a unei limbi române unitare i se părea realizabilă prin ortografia etimologică.

Al doilea capitol privește *Istoria limbii române*, cu subcapitolul *Formarea poporului român și a limbii române*, în care demonstrează definitiv latinitatea limbii române și apartenența ei la familia limbilor romanice. Cipariu respinge teoriile false emise de Sulzer, Eder, Rösler, Tomaschek referitoare la această problemă, numindu-le „încercări deșarte” ale unor „capete seci și inime rele”, care nu respectă nici logica faptelor, nici sursele documentare. Spre deosebire de reprezentanții Școlii Ardelene, el separă problema originii limbii de problema originii poporului: „numai din originea romană a limbei românești încă nu se poate deplin conchide de originea romană a poporului ce o vorbește”. Deși în unele scrieri acceptă ideea unui amestec între populația dacică și coloniștii romani, în alte cazuri îi consideră pe români urmași direcți ai romanilor, dacii fiind total asimilați sau chiar distruși. Totuși, ca un argument al continuității românilor la nord de Dunăre, el citează, înaintea lui B. P. Hasdeu, câteva toponime majore, mai ales nume de râuri: *Mureș, Criș, Olt, Ampoi, Prut, Argeș*, „sigur dacice”. Edictul împăratului Phocas din 602, care impune limba greacă în Imperiul Bizantin, constituie, după Cipariu, momentul apariției limbii române, care va evolua independent de limbile occidentale. Invațiile barbare nu au influențat romanitatea limbii române, iar influența slavă se va manifesta după secolul al IX-lea (la fel au susținut și I. Bărbulescu și I. Pătruț, mai târziu), în urma creștinării slavilor. În secolul al IV-lea, creștinismul s-a răspândit la populația romanizată din Dacia; Cipariu respinge ideea că românii ar fi fost creștinați mai târziu de greci sau de slavi. Terminologia creștină românească, în majoritate de origine latină, constituie după T. Cipariu o altă dovadă a continuității populației romane la nordul Dunării. Face comentarii foarte interesante în legătură cu numele etnice *român* și *vlah*, purtate de populația românească în Evul Mediu, amintește și celebrul text *torna, torna fratre* din sec. al VI-lea, în care vede „cele dintâi urme de limbă românească în partea Imperiului Orientale”. Cunoaște dialectele sud-dunărene, mai cu seamă pe cel macedoromân, dar și pe cel istroromân, istriean, pe care le compară cu dialectul dacoromân, subliniind asemănările și diferențele, atât lexicale, cât mai ales fonetice; remarcă asemănările dintre dacoromână și istroromână, găsind o explicație într-o migrație a unor grupuri de dacoromâni în sud. Multiplele asemănări între aceste dialecte le consideră tot o urmare a unei continuități neîntrerupte pe ambele maluri ale Dunării.

În subcapitolul despre *Latina populară ca bază a limbii române*, pornind de la constatările unor gramatici latini (Quintilianus, Festus), vorbește despre latina urbană și latină rustică. La început, ele erau asemănătoare, cu timpul însă s-au diferențiat, latina urbană, mai ales, în perioada clasică, fiind puternic influențată de greacă, împrumutând nu numai cuvinte, dar și, cum greșit a crezut Cipariu, desinențe grecești. Pentru Cipariu, ca și pentru Maior, latina populară era mai arhaică, mai pură și nu reprezenta o fază târzie, de decadere, de corupere a latinei clasice, cum o consideră astăzi mulți romaniști; ca și Budai-Deleanu și P. Maior, a presupus că latina vulgară a cunoscut diferențieri dialectale, idee neîntâlnită atunci în lucrările lingviștilor europeni. În tablele cerate din secolele al II-lea, al III-lea și al IV-lea de la Roșia Montană, despre care a scris de mai multe ori, a descoperit forme din latina populară, prin care a explicat transformări fonetice din română. Continuându-i pe reprezentanții Școlii Ardelene, care stabiliseră deja unele schimbări fonetice cu caracter general, el formulează în lucrările sale principalele legi fonetice românești. Cipariu are întâietate în formularea unor legi, cum e cazul transformării lui $\acute{a} + n, m > \hat{a}$ (*plangu > plâng, betranu > bătrân*), atribuită lui A. Lambrior, sau $a > \hat{a}$ la persoana a III-a singular la imperfect, despre care Philippide afirmă că aparține lui Mussafia; Miklosich, Mussafia și chiar Diez au folosit în lucrările lor rezultatele lui Cipariu (uneori nementionând numele lui). În tabelul vocalelor românești, Cipariu include, pe lângă cele 7 vocale care se găsesc la Rosetti, Graur sau Pușcariu, și altele două ș (e deschis) și ɔ (o deschis), caracteristice pentru graiurile din Transilvania și Banat, fapt ignorat de foneticienii moderni.

Trecând la prezentarea structurii gramaticale a limbii române, din punct de vedere istoric, autoarea insistă asupra felului în care vede Cipariu constituirea morfologiei românești pe schema morfologică a latinei populare. Cipariu a susținut, spre deosebire de alți lingviști, ideea conservării

neutruului latinesc în română și italiană; în legătură cu encliza articolului hotărât în română, pentru Cipariu fenomenul avea originea în latină, și anume în tendința de a postpune pronumele demonstrativ. A preferat această explicație, deși cunoștea și teoria originii iliro-trace a acestui fenomen, prezent în română, albaneză și bulgară. În legătură cu flexiunea verbală, Cipariu face observații interesante; subliniază faptul că în română sunt foarte utilizate timpurile și modurile compuse cu verbe auxiliare, în dauna celor primitive, care s-au pierdut sau sunt rar uzitate; forma *aș* de la optativ provine din verbul *avere*, numeroși alți lingviști oprindu-se la imperfectul verbului *vrea*.

Cât privește lexicul românesc din punct de vedere istoric, Cipariu se ocupă cu mare atenție de elementul latin, care constituie scheletul limbii, și consideră eronate teoriile unor lingviști părtinitori (printre care Sulzer, Eder, Miklosich, Rösler, Schuller), care neglijau ponderea evidentă a fondului latinesc și exagerau volumul cuvintelor slave și germane. Prezența unor cuvinte dacice în română i se pare foarte greu de susținut din lipsa unor dovezi sigure. Totuși, unele toponime ca *Prut*, *Argeș*, *Olt*, *Ampoi* pot fi considerate dacice, ca și cuvântul *dava* „cetate”. Face observația interesantă că unele elemente latine au intrat în română mai târziu, mai ales în Transilvania, prin intermediul limbii maghiare. A stabilit, după estimările Mioarei Avram, etimologia a peste o mie de cuvinte românești, majoritatea din latină, unele propuse pentru prima oară, altele acceptate din lucrări anterioare, cum ar fi *Lexiconul* budan. Puține din acestea sunt recunoscute în dicționarele etimologice ca aparținând lui Cipariu, multe fiind atribuite lui Mussafia, Philippide, Tiktin, Candrea, Pușcariu. Împrumuturile grecești sunt o parte vechi, intrate în latină, altele noi, luate prin contact direct cu grecii, sau din epoca fanariotă. Recunoaște importanța elementului slav în lexicul românesc, ca și a celui maghiar. Consideră că româna are și cuvinte gotice, dar originea lor nu e certă; în Transilvania sunt numeroase cuvinte de origine germană, mai ales ca urmare a conviețuirii cu sașii; cuvintele turcești sunt mai răspândite în dialectele din sudul Dunării. Marele învățat proiecta să redacteze un *Dicționar istoric-comparativ și etimologic*, în realizarea căruia excepționala erudiție și vastă sa cultură clasică ar fi avut un rol esențial, dar el trebuia să conțină doar elemente latine și niciun fel de cuvinte de altă proveniență („slavice, tartarice, mongolice”); cum se exprimă el cu vehemență, „mai bucuroși mi-aș tăia degetele decât să-mi apun numele la un atare tezaur de cărbuni”.

În al treilea capitol mare al cărții, *Gramatica limbii române*, sunt discutate în amănunt gramaticile lui Cipariu, cu care acesta s-a prezentat la concursurile inițiate de Academie: *Gramateca limbii române*. Partea I. *Analitică și Gramateca limbii române*; Partea a II-a. *Sintetică*. Autoarea subliniază meritele Mioarei Avram, care, în cele două studii ale sale, *Prima gramatică academică a limbii române* (LR, XV, 1966, p. 487–502) și *Gramaticile lui T. Cipariu*, [studiu introductiv] în volumul Timotei Cipariu, *Opere*, II, București, 1992, p. V–XLVI), a făcut cea mai completă, mai profundă, mai amănunțită analiză a acestor lucrări, „a subliniat valoarea lor excepțională și importanța lor în studiul descriptiv al limbii române”. T. Cipariu a cunoscut și a folosit gramaticile anterioare lui, începând cu *Elementa linguae daco-romanae* a lui Micu și Șincai, gramatica lui I. Văcărescu, I. Piuaru-Molnar, Radu Tempea, Heliade Rădulescu, G. Săulescu și altele. La rândul lor, gramaticile lui Cipariu, unele elaborate cu scop didactic și tipărite în mai multe ediții, altele academice, au influențat atât pe gramaticienii contemporani cu el, mai ales ardeleni, cât și pe cei de mai târziu (până spre sfârșitul secolului). Ca și în celelalte capitole ale cărții, și în acest capitol extrem de dens autoarea pune în evidență interpretări, nuanțări originale în prezentarea unor aspecte ale structurii gramaticale, făcând în permanentă, în special în note, raportări la felul cum sunt privite și rezolvate anumite probleme în gramaticile academice sau în alte lucrări de specialitate actuale. Cipariu exclude articolul dintre părțile de vorbire autonome și îl tratează la pronume, elimină cazul ablativ, care fusese păstrat de unii gramaticieni anteriori după model latin, încadrarea substantivelor în trei declinări o face după terminația lor (ca în gramaticile moderne), socotește participiul ca parte de vorbire autonomă, deși recunoaște că s-ar putea integra la adjective.

Volumul al doilea al *Gramaticii* este intitulat *Sintetică*, deși admite că termenul *sintactică* era mai cunoscut și mai întrebuițat și în gramaticile timpului său. Cipariu, ca și majoritatea lingviștilor secolului al XIX-lea, rămăsese dependent de doctrina raționalistă, în special a Gramaticii de la Port-Royal: „legile logice sunt totodată și legile sintacticei și au valoare pentru toate limbile, pentru că toți oamenii cugetă după aceleași legi”; această abordare logicist-raționalistă se reflectă în

prezentarea sincronică a faptelor sintactice, cu foarte puține referiri la istoria fenomenelor. Interesante sunt observațiile autoarei, urmând uneori semnalări ale Mioarei Avram, privind unele intuiții ale lui Cipariu, care îl apropie de orientările moderne din gramatică. Astfel, T. Cipariu este printre primii gramaticieni care „sesizează existența și rolul a ceea ce s-a numit mai târziu element predicativ suplimentar”. Tot în volumul al doilea sunt cuprinse și probleme de topică.

Cât privește terminologia gramaticală întrebuințată de Cipariu, deși conține încă numeroase calcuri (*muioase, întreiepțiune, cosunătoare, prepusețiune* etc.) sau forme greoaie, ininteligibile, rezultate din acomodarea unor termeni neologici la limba română prin aplicarea legilor fonetice care au acționat asupra cuvintelor moștenite (*chiar* „clar”, *eschide* „exclude” etc.) sau cuvinte rare, limitate la scrierile sale (*fuleru* „sprijin”, *eroniu* „eronat”), predomină totuși folosirea terminologiei latine, așa că numeroși termeni se regăsesc și azi în lucrările de gramatică, deși uneori cu alt sens. Cuvântul *fonologie*, introdus, probabil, de Cipariu în română, după cum afirmă Mioara Avram, avea sensul „fonetică”, *etimologie* „morfologie” (nu numai la el, ci și la alți gramaticieni din secolul al XIX-lea), *frase* sg. „locuțiune, propoziție”.

Un alt capitol al monografiei se referă la *Limba română literară*. Primii preocupați de problemă au fost reprezentanții Școlii Ardelene. Înaintea lui B. P. Hasdeu, A. Lambrior, A. Philippide, T. Cipariu a formulat o serie de principii teoretice originale pentru realizarea unei limbi literare supra-dialectale, unitare, „fără nicio variațiune în forme, nici în ortografie”. Acesta a fost „obiectivul primordial în întreaga lui activitate științifică”, afirmă C. Pamfil. Considera, ca și P. Maior și Heliade Rădulescu, că așa-numitul dialect bisericesc, și anume faza târzie a scrierilor religioase de după 1715, ar putea constitui baza limbii române literare. Sesizează, printre primii, existența unor variante literare în limba română veche (ardeleană, bănațeană, munteană, moldoveană), idee dezvoltată mai târziu, de G. Ivănescu și I. Gheție. O limbă de cultură, unitară se va putea realiza numai prin *impunerea de către lingviști* a celor mai pure, mai curate forme, alese din variantele vechii române literare, iar criteriul de alegere îl constituie latinitatea. El mărturisea că „voim a latinisa decât a sloveni, greci, turci etc.”, dar nu prin introducerea unor cuvinte latinești, ci cuvintele selectate „românindu-le”, adică transformându-le conform legilor fonetice care au acționat în trecut. Unificarea limbii trebuia făcută pe baza uzului comun, general, problemă esențială, nici astăzi complet lămurită. Pentru el uzul vorbirii din trecut a fost preferat celui modern, limba contemporanilor fiind mai coruptă, mai puțin unitară decât limba veche. De asemenea, recunoaște autoarea, mai ales formele din secolul al XVI-lea, de mult ieșite din uz, erau recomandate de Cipariu. „Or, acest fapt stânjenia emanciparea limbii române prin crearea unui prea mare dezacord cu modul de exprimare a vorbitorilor din secolul al XIX-lea și ducea tocmai la încetinirea ritmului modernizării acesteia”. Purismul lui, pe linia Școlii Ardelene, s-a manifestat prin propunerea eliminării din limbă a cuvintelor de origine slavă, germană, turcească, grecească etc. și înlocuirea lor cu elemente latine sau romanice, adeseori „românindu-le” conform legilor fonetice care au acționat în trecut. Unificarea limbii române literare era condiționată și de stabilirea unui sistem ortografic: „unitate în limbă, unitate în ortografie [...] una fără de alta nu se poate câștiga, de aceea și necesară înainte de toate – se pot realiza numai prin adoptarea principiului etimologic”, acesta a fost crezul său lingvistic, idealul pentru care a luptat, din 1841, când publică broșura *Extract de ortografie cu litere latinești*, și până la sfârșitul vieții. „Ortografia etimologică reprezintă, pe bună dreptate, latura caducă a activității lui Timotei Cipariu”, concluzionează autoarea; aceasta, din păcate, a jucat un rol nefast în receptarea operei sale lingvistice. Influența etimologismului asupra unor scriitori, după adoptarea scrierii etimologice de către Academie, cunoaște un declin rapid, mai ales din cauza criticilor lui Titu Maiorescu și a unor scriitori valoroși (V. Alecsandri, Al. Odobescu, M. Kogălniceanu și alții) reprezentanți ai curentului istoric-popular.

O preocupare esențială a autoarei în vederea editării textelor cipariene a fost munca de reconstituire a limbii literare propuse de Cipariu, „camuflată de ortografia etimologică, al cărei fondator a fost însuși învățatul blăjean”. Regulile ortografice, care se dovedesc extrem de multe și de complicate, au fost grupate în funcție de grafemele latinești folosite de Cipariu și s-au inventariat echivalențele fonetice ale acestor grafeme; s-au indicat uneori și legile fonetice stabilite de Cipariu pentru evoluția sunetelor de la latină la română și care constituiau pentru el motivul notării într-un fel sau altul a fiecărui sunet; se dă apoi lista acestor echivalențe. Dar, chiar îndepărtând ortografia

etimologică, lucrările lui au fost pentru contemporani și sunt poate mai mult ca oricând și pentru cititorii și astăzi o lectură dificilă, căci nu numai grafia, ci și lexicul, turnura frazelor, modul de exprimare artificial, nefiresc, greoi împiedecă drumul spre înțelegerea fondului valoros de idei.

Ultimul capitol al volumului este dedicat activității lui T. Cipariu în domeniul *filologiei*, înțelesă ca studiul și editarea textelor vechi, activitate care s-a bucurat, încă de la început, de apreciere, fiind supranumit cu stimă și admirație „părintele filologiei române”. Cea mai cunoscută lucrare a sa este *Crestomație sau Analecte literare din cărțile mai vechi și nouă românești, tipărite și manuscrise, începând de la secolul XVI până la al XIX[-lea]*, cu *Notiță literară*, adunate și alese de Timotei Cipariu, Blaj, 1858. Textele alese, care se opresc la 1700 și nu la 1830, cum intenționa, sunt dispuse cronologic și geografic, pe cele trei provincii: Transilvania, Țara Românească și Moldova, iar după fiecare fragment de text se află comentate succint probleme de limbă (fonetice, lexicale, morfologice). Este singura lucrare a lui T. Cipariu pe care S. Pușcariu a introdus-o în bibliografia *Dicționarului Academiei*. *Notița literară* cuprinde informații despre cele mai cunoscute scrieri din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, fiind considerată de unii cercetători ca prima schiță de istorie a literaturii române. A fost utilizată cu încredere de A. Philippide, în *Introducere în istoria limbii și literaturii române*. Cipariu a cercetat și editat și documente istorice, diplome din Evul Mediu, redactate în latină, greacă, română. Un interes deosebit l-a acordat tablelor cerate (sec. II–IV), făcând numeroase corecturi (ca excelent latinist) la lecțiunile eronate ale unor clasiști europeni renumiți.

Volumul se încheie cu două rezumate foarte bine întocmite, foarte utile, în franceză și engleză, destinate specialiștilor străini interesați de Timotei Cipariu. Urmează, probabil în curând, apariția volumului al treilea al *Opinelor*, aflat deja în pregătire și, poate, în viitor, o monografie cuprinzătoare dedicată vieții și activității acestui lingvist român de talie europeană.

IOANA ANGHEL

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară

„Sextil Pușcariu”,

Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21